

УДК 323.22

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.54.18>

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ОСНОВА КОНЦЕПЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДЕРЖАВИ

Сергій Балан

*Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України,
відділ міжгалузевих порівняльних правових досліджень
вул. Трьохсвятительська, 4, 01601, м. Київ, Україна*

У статті досліджено роль інформаційного суспільства у формуванні концепції інформаційної держави. Проаналізовано основні етапи розвитку інформаційного суспільства, починаючи з другої половини ХХ століття, та їхній вплив на сучасні підходи до розробки концепції інформаційної держави. Особливу увагу приділено працям провідних теоретиків у цій сфері, таких як Деніел Белл, Йонеджі Масуда, Мануель Кастель та Сандра Браман, чий дослідження заклали фундаментальні основи для розуміння сутності та перспектив розвитку інформаційного суспільства.

Показано, що інформаційне суспільство, організоване навколо знань та інформаційно-комунікаційних технологій, стало новим етапом соціальної еволюції після індустріального суспільства. Відзначено, що ключовими аспектами інформаційного суспільства є прозорість, підзвітність влади, демократичність та свобода слова, які разом утворюють основу для інформаційної держави. Досліджено генезу методів, що використовували вчені для аналізу феномену інформаційної держави, та виявлено спільні риси, притаманні обом суспільним феноменам.

Проаналізовано сучасні підходи до інформаційної безпеки, державної політики та правового регулювання в умовах інформаційного суспільства. Показано, що інформаційна держава потребує нових політичних механізмів для регулювання використання технологій, зокрема штучного інтелекту, що забезпечить ефективне управління та розвиток інформаційного суспільства.

Дослідження інформаційного суспільства мають важливе значення для майбутнього становлення концепції інформаційної держави. Застосування порівняльного методу дозволило виокремити як спільні, так і відмінні риси інформаційного суспільства у роботах дослідників, починаючи з другої половини ХХ століття, що вказує на необхідність проведення подальших наукових досліджень у цій сфері для вивчення та опису феномену інформаційної держави.

Ключові слова: інформаційна держава, інформаційне суспільство, прозорість і підзвітність влади, демократія, інформаційно-комунікаційні технології, свобода слова, інформаційна безпека, державна політика, державне управління, правове регулювання, публічна влада, політичні інститути, інституційне забезпечення.

Концептуалізація суспільного феномену «інформаційної держави» неможлива без узагальнення теоретичних праць дослідників інформаційного суспільства, яке було об'єктом активного аналізу, починаючи з другої половини ХХ століття.

Концепція інформаційного суспільства бере свій початок від протиставлення іншому типу суспільства, який домінував у суспільній думці впродовж попередніх кількох століть, – індустріальному, рушієм і основою розвитку якого була промисловість. Власне саме усвідомлення того, що розвиток важкої промисловості досяг свого апогею, змусило дослідників шукати відповідь на питання «що буде рушієм суспільних відносин після промисловості». Цей етап еволюції спочатку був названий постіндустріальним суспільством. І оскільки промисловість була центром, в першу чергу, економічних відносин, саме економісти першими почали шукати і описувати майбутній фундамент соціальних взаємин.

Метою даної статті є визначення ролі досліджень інформаційного суспільства для майбутнього становлення концепції інформаційної держави, а також виявлення спільних рис притаманних обом суспільним феноменам. При цьому важливо прослідкувати генезу методів, які використовували вчені для аналізу феномену інформаційної держави.

Методологічний базис дослідження сформували історичний підхід, який був використаний для відслідковування етапів розвитку досліджень, присвячених концептуалізації феномену інформаційної держави, а також порівняльний метод, завдяки застосуванню якого вдалося виокремити спільні і відмінні риси інформаційного суспільства у роботах дослідників, починаючи з другої половини ХХ століття.

Провідні теоретики суспільної трансформації, такі як Деніел Белл і Йонеджі Масуда, в другій половині ХХ століття заклали фундаментальні основи досліджень суспільства нового типу, які продовжують значною мірою впливати на сучасні підходи. Д. Белл у своїй класичній праці «Прихід постіндустріального суспільства» представив ідею економіки, заснованої на знаннях, де інформаційні та інтелектуальні технології витісняють промислове виробництво як основний рушій економічного зростання. Подібним чином «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» Й. Масуди сформувало образ сучасного суспільства, в якому інформація виступає ключовим ресурсом, що фундаментально трансформує характер соціальних, політичних та економічних взаємодій між індивідами та їх групами.

Концепція інформаційного суспільства привернула увагу значної кількості дослідників і пізніше послугувала теоретичною основою для наукового осмислення феномену інформаційної держави. Значний внесок у розробку проблематики інформаційної держави зробив соціолог Мануель Кастельс, який відчутно вплинув на наше розуміння того, як інформаційні технології формують суспільство і водночас впливають на формування сучасних держав. У своїй роботі «Інформаційна ера: економіка, суспільство та культура» М. Кастельс описує трансформаційну силу мереж у новій соціальній структурі, стверджуючи, що інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) відіграють ключову роль у реорганізації соціальних структур і відносин в сучасних умовах.

Доповнюючи напрацювання М. Кастельса, С. Браман дослідила наслідки інформаційної політики для суспільства та державного управління. У своїй книзі «Зміна держави: інформація, політика та влада» Браман аналізує, як інформаційні потоки та політика не лише відображають, а й формують державну владу, підкреслюючи складний зв'язок між інформацією та суспільним регулюванням. Ідеї Браман підкреслюють необхідність формування і реалізації сталої інформаційної політики для подолання складнощів цифрової епохи, наголошуючи на тому, що управління інформацією є важливою функцією сучасних держав.

Аналіз численних досліджень переконує в тому, що еволюція до інформаційного суспільства є не просто технологічним явищем, а глибокою соціально-економічною трансформацією, завдяки якій проявляються контури інформаційної держави, в якій управління, економічна діяльність і соціальні відносини все більше опосередковуються інформаційними технологіями. Розуміння їх ролі має вирішальне значення для усвідомлення динаміки нашого цифрового світу, який стрімко прогресує, нових структур влади та контролю в сучасних інформаційних державах.

Більшість дослідників [1, с. 15; 2, с. 6] погоджується з тим, що першим представив і описав те, що пізніше було названо концепцією інформаційного суспільства, Ф. Махлуп в 1962 році [3], хоча особисто він називав цей феномен «індустрією знань». Як економіст, Ф. Махлуп будував свою концепцію на аналізі того, що він вважав фундаментом економіки.

Сприяло цьому безумовно зростання ролі університетів та інших закладів освіти у процесі розвитку нових галузей економіки.

Ще однією віхою у дослідженні інформаційного суспільства став науковий доробок Д. Белла з його концепцією постіндустріального суспільства [4]. Д. Белл намагався зробити свою концепцію сучасного суспільства якомога більш універсальною, тому відкидав термін «інформаційне суспільство» як надто обмежений і директивний, хоча зосередився, як і Ф. Махлуп, на економічних аспектах його функціонування. Д. Белл навіть обґрунтував взаємозв'язок між «інформацією» та «знанням» за допомогою філософських категорій [2, с. 8]. І саме інформація та знання посідають центральне місце в його роботі. Його «постіндустріальне суспільство» характеризується переходом від економіки товарів, до економіки послуг, а також зміною пріоритетів на ринку праці на користь професійного класу [5, с. 4].

За кілька років ідеї Д. Белла розвинув М. Порат. І хоча його первинний задум стосувався опису інформаційної економіки, він перейшов у своїх роботах до концептуалізації того, що ми сьогодні можемо назвати феноменом «інформаційної держави». Для початку він виділив первинний і вторинний сектори інформаційної економіки. До першого відносилися інформаційні товари і послуги, а до другого – супутні витрати на освіту, професійну підготовку, дослідження і розробки тощо. Після цього він детально підрахував фінансовий еквівалент інформаційної складової ВВП США. Це дозволило йому стверджувати, що економіка США базується на інформації, а відтак США є інформаційним суспільством, в якому основна частина економіки зайнята виробництвом інформаційних товарів і послуг [6, с. 32]. Таким чином, М. Порат став першим дослідником, який застосував чіткі кількісні критерії для концептуалізації інформаційного суспільства, хоча фактично розглядав суспільство в кордонах окремо визначеної національної держави, та звернув увагу на постійне зростання інформаційної складової в економіці [1, с. 15]. А. Дафф висунув версію, що працівники в інформаційних суспільствах зазвичай більше не працюють з речами, як це було в індустріальних суспільствах, а здебільшого з інформацією в тій чи іншій формі [7, с. 15–16].

Досліджуючи становлення концепції інформаційного суспільства, неможливо оминути увагою доробок японських вчених, які розвинули цілий дослідницький напрям цього феномену. Саме японським дослідникам приписують впровадження у науковий обіг терміну «*joho shakai*» («інформаційне суспільство»), «інфоцентричне суспільство», «інформаційно свідоме суспільство») та похідний від нього «*johoka shakai*», який можна перекласти з японської як «інформатизоване суспільство» [8].

Відтак дослівний термін «інформаційне суспільство» вперше з'являється в назві роботи «*The Information Society: From Hard to Soft Society*» Ю. Хаяши (Yuichi Hayashi), яка вийшла друком в 1969 році і стала бестселлером в Японії [9, с. 119]. Водночас перша згадка терміну «інформаційне суспільство» у тексті публікації була зроблена в 1968 році Й. Масудою [9, с. 119]. В 1972 році установа, якою керував Й. Масуда (Computer Usage Development Institute), випустила дослідження «План для інформаційного суспільства: національна мета до 2000 року» [10, с. 221]. Дослідники зауважують, що бум уваги до інформаційного суспільства був спричинений публікаціями Т. Умесао, в яких він описував «інформаційні індустрії» [9, с. 119]. Вже в 1971 році в Японії було видано систематизовану працю «Словник інформаційних суспільств» [2, с. 5].

В 1981 році інший японський дослідник Ю. Іто [11] спробував узагальнити розвиток підходів до дослідження інформаційного суспільства в Японії, а також запропонував кількісні критерії для оцінки обсягів інформації [5, с. 8]. Варто зауважити, що в Японії

дослідження інформаційного суспільства здійснювалося переважно дослідниками, об'єктом наукового інтересу яких були комунікації [7, с. 72–73].

З кінця 60-х і до початку 80-х років ХХ століття низка провідних вчених-суспільствознавців присвятили свої праці різним аспектам формування постіндустріального суспільства. Серед них варто згадати передусім З.Безжинського [12], К. Боулдінга [13], П. Друкера [14], Е. Тоффлера [15; 16]. Лейтмотивом усіх згаданих дослідників було оголошення нової епохи в людській історії та обґрунтування її відмінностей від усіх попередніх епох з особливим акцентом на ролі науки і технологій для розвитку людства.

Впродовж кількох останніх десятиліть науковці досліджували інформаційне суспільство переважно в кількох вимірах, як-от: технологічному, економічному, культурно-цивілізаційному, соціологічному, просторовому [17; 1]. Ці виміри не є взаємовиключними і деякі дослідники поєднували у своїх роботах елементи відразу кількох підходів. Водночас спільним для всіх напрямів є те, що на основі аналізу кількісних параметрів змін у використанні інформації робиться висновок про виникнення якісно нового типу соціальної системи – інформаційного суспільства [1, с. 11].

Проте є ще один аспект, який впродовж десятиліть отримував недостатню увагу з боку дослідників, але має визначальне значення для розвитку інформаційного суспільства та його формалізації, – політико-правовий. Саме на цьому рівні повною мірою проявляється інформаційна держава в якості інституціоналізованої структури, виступаючи провайдером інтересів інформаційного суспільства і його середовищем існування, «життєвим простором».

Політико-правовий вимір інформаційного суспільства має дві складові. З одного боку, формування інформаційного суспільства відбувається в межах національних держав, які впроваджують відповідні політики і цим самим стимулюють розвиток досліджень, розробку й імплементацію технологій, а також їх функціонування. Також у межах національних держав відбувається інституалізація інформаційного суспільства через створення політичних і правових інститутів – органів влади і нормативно-правових актів. З іншого боку, держави виступають об'єктами впливу глобального інформаційного суспільства: впровадження технологічних новацій перетворюється на мету політичного процесу, чому сприяє зокрема наявність різноманітних глобальних рейтингів. Наприклад, вже сьогодні за допомогою ІКТ відбуваються комунікації між громадянами і державними органами, проводяться вибори і референдуми, збираються петиції, формується порядок денний у багатьох державах.

Варто пам'ятати, що в процесі інформаційної трансформації, тобто інтенсивного впровадження ІКТ в ключових сферах суспільного життя та державного управління, національний уряд діє відразу в двох іпостасях. По-перше, він виконує нормотворчу функцію шляхом розробки проектів державних політик, стандартів і правил, але водночас виступає зацікавленою особою, стратегічним інвестором у освіту, сферу інформаційно-комунікаційних технологій, програмне забезпечення, підвищення загального рівня цифрових знань населення для забезпечення сталості процесу трансформації держави в інформаційну [18].

Станом на сьогодні існує понад 50 різних визначень [2, с. 10] інформаційного суспільства, аналіз яких дозволяє відстежити генезу дослідницьких підходів до тлумачення цього концепту. Так, Д.Белл, описуючи інформаційне суспільство, яке він іменував постіндустріальним, зазначав, що концепція такого суспільства головним чином пов'язана зі змінами соціальної структури, а також з трансформаціями економіки та схеми зайнятості населення [4, с. 13]. Постіндустріальне або ж інформаційне суспільство організовується навколо знань в інтересах соціального контролю та управління

інноваціями та змінами, що у свою чергу дає поштовх появі нових соціальних відносин і нових структур, які мають управлятися політично [4, с. 20]. Освіта та знання, як форми інформації, тепер стали ключовими ресурсами та віссю, навколо якої будуть організовані нові технології, економічне зростання та розшарування суспільства [4, с. 112]. Оскільки в постіндустріальному суспільстві зростає роль технічного компонента знань, це змушує науковців, інженерів і технократів робити вибір – конкурувати з політиками чи ставати їх союзниками. Найповніше зміст такого суспільства розкривається через п'ять основних вимірів або ж компонентів: створення економіки послуг, домінування професійного і технічного класу, верховенство теоретичного знання на протигагу емпіричному, плановане впровадження технологій і виникнення нової інтелектуальної технології [4, с. 14–26]. Таке суспільство потребує політичного механізму, який уможливить встановлення критеріїв регулювання технологій [4, с. 27], наприклад, меж використання штучного інтелекту.

Важливим є й інше визначення: «Інформаційне суспільство (суспільство знань) – це суспільство, яке не лише засноване на впровадженні інформаційно-комунікаційних технологій і у якому знання є вартісним продуктом, а суспільство, яке нав'язує нові способи своєї організації, здатне встановлювати нові ролі для різних систем (однією з яких є система освіти), а також перевизначати та переоцінювати різні види ресурсів (зокрема людські), які є невід'ємною частиною суспільства та економіки» [19, с. 46].

На думку М.Кастельса, однією з найпереконливіших змін останніх років стала трансформація комунікацій і спричинені нею зміни у моделях соціальної взаємодії. Він навіть пропонує розмежовувати поняття «інформаційне суспільство» («information society») та «інформатизоване суспільство» («informational society»). Вказується на те, що перше визначення підкреслює роль інформації в суспільстві, проте така роль була критично важливою в усі епохи. Водночас термін «інформатизоване суспільство» вказує на ознаку специфічної форми соціальної організації, в якій генерування, обробка та передача інформації стають основними джерелами продуктивності та влади через нові технологічні умови, що виникають у цей історичний період [20, с. XXIV].

Варто зауважити, що М.Кастельс вважає «мережевість» атрибутом сучасного «інформатизованого» суспільства. Відтак він визнає, що мережеве суспільство не вичерпує всього змісту поняття «інформатизоване суспільство», оскільки такі компоненти останнього, як соціальні рухи чи держава, виходять за межі мережевої логіки хоча й зазнають її впливу, як ознаки нової соціальної структури [20, с. 21].

Важливим для подальшого аналізу є твердження М.Кастельса про те, що на даний момент мережеве суспільство в усіх його інституційних проявах є капіталістичним суспільством [20, с. 502]. Інформаційний спосіб розвитку для Кастельса напряду пов'язаний з капіталізмом. На його думку, інформаційна революція була агресивно використана корпораціями, що призвело до формування інформаційного капіталізму з майже глобальним пануванням [21, с. 100]. Глобальна інформаційна економіка є капіталістичною насправді більше, ніж будь-яка інша економіка в історії [20, с. 379]. І оскільки інформація та комунікація циркулюють переважно через диверсифіковану, але всеосяжну систему медіа, політика дедалі активніше переміщується у медіапростір. Ким би не були політичні актори та якою б не була їхня орієнтація, вони існують у владному середовищі за посередністю медіа у розмаїтій медіасистемі, яка включає зокрема комп'ютерні комунікаційні мережі. Той факт, що політика має бути оформлена мовою онлайн медіа, має глибокі наслідки для характеристик, організації та цілей політичних процесів, політичних акторів та політичних інститутів [20, с. 507].

Новий соціальний порядок, мережеве суспільство, все більше виглядає для більшості людей як метасоціальний безлад, як певна випадкова послідовність подій, спричинена неконтрольованою логікою ринків, технологій, геополітичного порядку чи біологічної детермінації. Інформація є ключовим елементом соціальної організації суспільства, а потоки повідомлень і зображень між мережами створюють основну нитку нашої соціальної структури [20, с. 508].

Хоча інформація має багато граней, саме її роль як конститутивної сили в суспільстві є найважливішою з точки зору формування політики, бо вимагає стратегічного планування і узгодження інтересів ключових стейкхолдерів для ухвалення ефективних рішень. Саме цей вплив створення, обробки, передачі і використання інформації робить інформаційну політику настільки фундаментальною складовою у процесі здійснення влади [20, с. 35].

Лейтмотивом доробку усіх згаданих дослідників було проголошення настання нової епохи в людській історії та обґрунтування її відмінностей від усіх попередніх епох з особливим акцентом на ролі науки і технологій для розвитку людства. Інформаційне суспільство й інформаційна держава складають діалектичну єдність, оскільки в реальних умовах не можуть існувати порізно й можуть бути розділені лише аналітичним шляхом

Залежно від вибору базових методологічних засад дослідження первинним об'єктом аналізу може бути як перше, так і друге. Аналіз історичної ретроспективи суспільних досліджень дозволяє стверджувати, що поняття інформаційного суспільства потрапило у фокус наукового пошуку передусім через намагання теоретиків спрогнозувати розвиток економічних відносин у суспільстві. За умови ж врахування політико-правового аспекту під час впровадження ІКТ постає необхідність класифікації елементів інформаційної держави.

Список використаної літератури

1. Webster F. *Theories of the Information Society*. 4-th edition. Routledge. New York, 2014. 416 p.
2. Karvalics L. *Information Society – what is it exactly? (The meaning, history and conceptual framework of an expression)*. Budapest, 2007. 26 p. URL: <https://www.researchgate.net/publication/237332035>
3. Machlup F. *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1962. 416 p.
4. Bell D. *The Coming of Post-Industrial Society: a Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books, 1973. 507 p.
5. Bates B. *Conceptualizing the Information Society: The Search for a Definition of Social Attributes*. (Paper presented at the 34th International Communication Association conference, San Francisco CA, May 1984.) 26 p. URL: www.cci.utk.edu/~bates/papers/bates-concept-is.pdf
6. Porat M. *Communication Policy in an Information Society*. In Robinson G.O. (ed.) *Communications for Tomorrow*. New York: Praeger, 1978.
7. Duff A. *Information Society Studies*. New York: Routledge, 2013. 214 p.
8. Fietkiewicz K.J. *The Development of Information Society in Japan: A Case Study of 21 Metropolitan Areas*. In: *Proceedings of the 2019 Hawaii University International Conferences on Arts, Humanities, Social Sciences & Education (AHSE)*. Honolulu, HI: Hawaii University, 2019. 24 pp. URL: <https://huichawaii.org/wp-content/uploads/2018/12/Fietkiewicz-Kaja-Joanna-2019-AHSE-HUIC.pdf>
9. Duff A., Craig D., McNeill D. *A Note on the Origins of the 'Information Society'*. *Journal of Information Science*. Volume 22 (2). 1996. Pp. 117–122.

10. Wattenberg U. State Intervention – Japanese Experience. In: *European Commission Council* (Hg.). 1997. Pp. 219–228.
11. Ito Y. 'The «johoka shakai» approach to the study of communication in Japan', in G. C. Wilhoit and H. de Bock (eds.) *Mass Communication Review Yearbook* (Sage, Beverly Hills, CA), 1981. Pp. 671–698.
12. Brzezinski Z. *Between Two Ages: America's Role in the Technetronic Era*. New York: Viking Press, 1970. 354 p.
13. Boulding K. The Economics of Knowledge and the Knowledge of Economics. *American Economic Review*. Vol. 56, No. 1/2, March 1, 1966. Pp. 1–13.
14. Drucker P. *The Age of Discontinuity: Guidelines to Our Changing Society*. New York: Harper & Row. 1969. 413 p.
15. Toffler A. *Future Shock*. New York: Random House, 1970. 505 p.
16. Toffler A. *The Third Wave*. Collins, 1980. 544 p.
17. Nath H. The Information Society. *Journal of the SCTU*. 2009. Vol. 4. Pp. 19–29.
18. Hanna N. A role for the state in the digital age. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*. Volume 7, 2018. URL: <https://innovation-entrepreneurship.springeropen.com/articles/10.1186/s13731-018-0086-3#citeas>
19. Antonijević R. Characteristics of the Information Society: Implications for Education System. *Open Journal for Information Technology*, 2018, 1(2). Pp. 43–50. URL: <https://centerprode.com/ojit/ojit0102/coas.ojit.0102.03043a.pdf>
20. Castells M. *The Rise of the Network Society*. 2-nd ed., with a new preface. Malden, MA: Blackwell, 2010. 656 p.
21. Duff A. Castells versus Bell: A comparison of two grand theorists of the information age. *European Journal of Social Theory*. 2023. Vol. 26(1). Pp. 90–108.

INFORMATION SOCIETY AS THE BASIC ELEMENT OF THE CONCEPT OF THE INFORMATIONAL STATE

Sergii Balan

*V. M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Interdisciplinary Comparative Legal Studies
Tryokhsviatitska str., 4, 01601, Kyiv, Ukraine*

The article examines the role of the information society in the formation of the concept of the informational state. The main stages of the information society development, starting from the second half of the 20th century, and their influence on modern approaches towards development of the concept of the informational state are analyzed. Special attention is paid to the works of leading theorists in this field, such as Daniel Bell, Yoneji Masuda, Manuel Castells, and Sandra Braman, whose research laid the fundamental foundations for understanding the essence and prospects of the development of the information society.

It is shown that the information society, organized around knowledge and information and communication technologies, has become a new stage of social evolution after the industrial society. It was noted that the key aspects of the information society are transparency, accountability of the government, democracy and freedom of speech, which together form the basis for the informational state. The genesis of the methods used by scientists to analyze the phenomenon of the information state was studied, and common features inherent in both social phenomena were identified.

Modern approaches to information security, state policy and legal regulation in the conditions of the information society are investigated. It is shown that the informational state needs new political

mechanisms to regulate the use of technologies, in particular artificial intelligence, which will ensure effective management and development of the information society.

Research on the information society is important for the future development of the concept of the informational state. The application of the comparative method made it possible to single out both general and distinctive features of the information society in the works of researchers starting from the second half of the 20th century, which indicates the need for further scientific research in this area to study and describe the phenomenon of the informationa state.

Key words: informational state, information society, transparency and accountability of state power, democracy, information and communications technologies, freedom of expression, information security, public policy, public administration, legal regulation, public authority, political institutions, institutional support.